

Margaret Archer: Cultural Morphogenesis and Agency

Mahnaz Farahmand¹

1. Associate Professor, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.

farahmandm@yazd.ac.ir

Received: 2025/07/02; Accepted 2025/12/04

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Margaret Archer, focusing on agency, culture, and structure, and emphasizing the complex interactions between these three domains, offers a distinctive perspective on the analysis of social and cultural issues. Taking an integrative approach, she distinguishes between the categories of structure, culture, and agency, and explains, based on the principle of “analytic dualism,” that these three domains are independent but causally interdependent entities. Archer’s main framework, “cultural morphogenesis,” or the development of cultural form, explains the process of change and stability in culture, structure, and agency over time, and shows how the longitudinal interaction between prior structures and human actions can lead to the transformation or reproduction of social phenomena. In her thinking, structure consists of material positions, roles, power, interests, and relations; culture includes beliefs, meanings, and epistemological propositions; and agency constitutes the realm of human decision, action, and reflection. Using a cognitive approach, he divides culture into two levels of compatible and incompatible thoughts and shows how actors influence each other in their socio-cultural interactions and can shape morphogenesis. The aim of the present study is to analyze Archer’s theory from a multifaceted perspective and examine its potential in studying the social and cultural phenomena of the Iranian Constitutional Revolution. The Constitu-

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

tional Revolution, as one of the most important events in contemporary Iranian history, was the scene of discourses, cultural conflicts, and collective efforts for political and social reforms. The innovation of this study is in applying a Western theory to an Iranian socio-historical experience, in order to reveal new dimensions of the cultural and structural dynamics of the constitutional revolution and to identify the limitations of this theory.

Research Method: The present study was developed using a descriptive-analytical method. In this method, a phenomenon or issue is described in detail and then the reasons and relationships between the elements of that phenomenon are analyzed and explained. In fact, the present research method is a combined method including two descriptive and analytical approaches. Therefore, in the present study, Archer's theoretical framework was first developed from multiple angles. Then, historical sources related to the Constitutional Revolution, including books, review articles, and detailed information about events, individuals, groups, and ideas related to the Constitutional Revolution, were collected and adapted to Archer's general theoretical propositions to show how the concepts of Archer's theory can help to better understand the dynamics of the Constitutional Revolution. In this method, an attempt was made to present a coherent and convincing argument using historical evidence and theoretical concepts. In this regard, the analyses focused on the interaction between human agency and the cultural and political structures of the revolution in order to clearly explain the processes of cultural-structural morphogenesis and morphostasis. Also, an attempt was made to examine the relationships between different social groups and their temporary coalitions with structural and cultural elements in order to show how convergences and contradictions played a role in shaping the results of the revolution. In this way, the present study not only describes the events, but also understands the deep mechanisms of cultural and structural changes within the framework of Archer's theory and presents a coherent and convincing argument.

Results: The Iranian Constitutional Revolution can be analyzed in four stages from the perspective of Archer's cultural morphogenesis. This revolution was an example of the complex interaction between human agency and cultural and social structures. The first stage involved the formation of cultural and social discontent. The ineffectiveness of the monarchy structure and the conflict between modernist ideas and traditional culture provided the basis for the entry of human agency into the arena of change. In fact, this revolution began with the temporary alliance of traditional (clergy, tribes) and modern (intellec-

tuals, merchants) groups in response to structural (tyranny, foreign influence) and cultural (tradition versus modernity) inconsistencies; the second stage was the organization of agencies and the formation of cultural and political interest groups; intellectuals promoted new ideas through councils, associations, and the press, and aligned themselves with the constitutionalist clergy and attempted to attract the support of social and economic groups. In this stage, the actors reinterpreted and recombined existing cultural elements, and the different reflective awareness of these groups, from metareflection to autonomous reflection and relational reflection, led to collective actions such as sit-ins and the conquest of Tehran; the third stage is characterized by the culmination of the crisis and structural conflicts; the conflict between the monarchy and the allied groups caused the cultural-political power coalitions and conflicts to intensify and the limitations of human agency to create profound change to become apparent; the fourth stage was the formation of the final results and consequences; the constitution was approved and the emerging cultural and political structures were relatively stabilized; but many elements of traditional culture were preserved. For this reason, instead of realizing a deep morphogenesis, only cultural morphostasis occurred and no fundamental change in the cultural-political order was achieved. Overall, the Constitutional Revolution demonstrates that even with collective action and temporary unity of traditional and modern groups, the consolidation of structural and cultural change requires sustained convergence, strong institutionalization, and the internalization of modern ideas at the societal level.

Discussion and Conclusion: The Iranian Constitutional Revolution is a clear example of the complex interaction between human agency and cultural and social structures. Although constitutionalist groups were able to form temporary alliances and establish a parliament and a constitution, these achievements remained mainly at the institutional and theatrical level. Coalitions were successful only in the initial stage of collective action and never developed into sustainable collective agency. Ideological differences between the clergy, intellectuals, and merchants, the lack of an independent middle class, strong civic institutions, and a citizen mentality prevented structural changes from being consolidated at the real level of power, and the autocratic monarchy was reproduced despite the appearance of a constitutional monarchy. At the cultural level, new constitutional ideas such as the rule of law, separation of powers, and citizen rights entered the official discourse; but society failed to internalize them. Personalistic relationships, tribal

loyalty, and a serf mentality continued to dominate, and only a modern cover was created over traditional structures. According to Archer's theory, this situation is an example of cultural-structural morphostasis. Initial changes and institutional appearances were realized; but a deep and lasting transformation in the social and cultural order did not occur. Archer's analysis of the constitutional period shows that true morphogenesis requires the existence of sustained collective agency, cultural-structural convergence, and broad social support. Without these factors, revolutions may only have superficial and temporary achievements; while traditional structures and culture are reproduced in a new guise; as the experience of the constitutional period clearly shows.

Acknowledgements and thanks: The author sincerely thanks all the professors, researchers, and scientific sources used in this research, as well as the editorial board of the journal.

Conflict of interest: The author confirms that there is no conflict of interest in the preparation and writing of this article.

Keywords: Cultural Domain, Agency, Cultural Morphogenesis, Cultural Contradiction, Logic of Situation, Constitutional Revolution.

Cite this article: Farahmand, Mahnaz (2025). Margaret Archer: Cultural Morphogenesis and Agency. *Journal of Humanities Methodology*, 31(125): 43-73.

مارگارت آرچر: مورفوژنز فرهنگی و عاملیت

مهناز فرهمند^۱

۱. دانشیار، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

farahmandm@yazd.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: مارگارت آرچر با تمرکز بر عاملیت، فرهنگ و ساختار و با تأکید بر تعاملات پیچیده این سه حوزه، چشم‌اندازی متمایز برای تحلیل مسائل اجتماعی و فرهنگی ارائه می‌کند. او با اتخاذ رویکردی تلفیقی، میان مقوله‌های ساختار، فرهنگ و عاملیت تمایز قائل می‌شود و براساس اصل «دوگانه‌انگاری تحلیلی» توضیح می‌دهد که این سه ساحت، ماهیت‌های مستقل اما از نظر علی وابسته به یکدیگرند. چهارچوب اصلی آرچر، یعنی «مورفوژنز فرهنگی» یا تکوین شکل فرهنگی، فرآیند تغییر و ثبات در فرهنگ، ساختار و عاملیت را در بستر زمان توضیح می‌دهد و نشان می‌دهد چگونه تعامل طولی میان ساختارهای پیشین و کنش‌های انسانی می‌تواند به تحول یا بازتولید پدیده‌های اجتماعی منجر شود. در اندیشه او، ساختار متشکل از موقعیت‌ها، نقش‌ها، قدرت، منافع و روابط مادی است؛ فرهنگ شامل باورها، معانی و قضایای معرفتی می‌شود؛ و عاملیت قلمرو تصمیم، کنش و بازاندیشی انسانی را تشکیل می‌دهد. او با بهره‌گیری از رویکرد شناختی، فرهنگ را به دو سطح افکار سازگار و ناسازگار تقسیم می‌کند و نشان می‌دهد که کنشگران چگونه در تعاملات فرهنگی-اجتماعی خود بر یکدیگر اثر می‌گذارند و می‌توانند مورفوژنز را رقم بزنند.

هدف پژوهش حاضر تحلیل چندسویه نظریه آرچر و بررسی قابلیت آن در مطالعه پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی انقلاب مشروطه ایران است. انقلاب مشروطه، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران، صحنه بروز گفتمان‌ها، منازعات فرهنگی و تلاش‌های جمعی برای اصلاحات سیاسی و اجتماعی بود. نوآوری این پژوهش در کاربرد نظریه‌ای غربی بر یک تجربه تاریخی-اجتماعی ایرانی است تا از این رهگذر، ابعاد تازه‌ای از پویایی‌های فرهنگی و ساختاری مشروطه آشکار و محدودیت‌های این نظریه نیز مشخص شود.

روش تحقیق: تحقیق حاضر با روش توصیفی-تحلیلی تدوین شده است. در این روش به توصیف دقیق یک پدیده یا موضوع پرداخته می‌شود و سپس به تحلیل و تبیین دلایل و روابط بین عناصر آن پدیده می‌پردازند. درواقع، روش تحقیق حاضر، روشی ترکیبی شامل دو رویکرد توصیفی و تحلیلی است. ازاین‌رو، در تحقیق حاضر، ابتدا چهارچوب نظری آرچر از زوایای متعدد تدوین شد. سپس منابع تاریخی مرتبط با انقلاب مشروطه، از جمله کتاب‌ها، مقالات بررسی و اطلاعات دقیق درباره رویدادها، افراد، گروه‌ها و ایده‌های مرتبط با مشروطه جمع‌آوری شد و با گزاره‌های کلی نظری آرچر انطباق داده شد تا نشان داده شود چگونه مفاهیم نظریه آرچر می‌توانند به فهم بهتر پویایی‌های انقلاب مشروطه کمک کنند. در این روش، تلاش شد تا با استفاده از شواهد تاریخی و مفاهیم نظری، یک استدلال منسجم و قانع‌کننده ارائه شود. در این راستا، تحلیل‌ها بر تعامل میان عاملیت انسانی و ساختارهای فرهنگی و سیاسی انقلاب متمرکز شد تا فرآیندهای مورفوژنز و مورفوستازیس فرهنگی-ساختاری به وضوح تبیین شوند. همچنین، تلاش شد روابط میان گروه‌های مختلف اجتماعی و ائتلاف‌های موقت آنها با عناصر ساختاری و فرهنگی بررسی شود تا نشان داده شود چگونه همگرایی‌ها و تضادها در شکل‌گیری نتایج انقلاب نقش داشتند. به این ترتیب، تحقیق حاضر نه تنها به توصیف رویدادها، بلکه به فهم سازوکارهای عمیق تغییرات فرهنگی و ساختاری در چهارچوب نظریه آرچر می‌پردازد و یک استدلال منسجم و قانع‌کننده ارائه می‌کند.

نتایج: انقلاب مشروطه ایران را می‌توان در چهار مرحله از منظر مورفوژنز فرهنگی آرچر تحلیل کرد. این انقلاب نمونه‌ای از تعامل پیچیده میان عاملیت انسانی و ساختارهای فرهنگی و اجتماعی بود. مرحله اول، شامل شکل‌گیری نارضایتی‌های فرهنگی و اجتماعی است. ناکارآمدی ساختار سلطنت و تضاد میان ایده‌های نوگرایانه و فرهنگ سنتی، زمینه را برای ورود عاملیت انسانی به

عرصه تغییر فراهم کرد. درواقع، این انقلاب با اتحاد موقت گروه‌های سنتی (روحانیون، ایلات) و مدرن (روشنفکران، تجار) در پاسخ به ناسازگاری‌های ساختاری (استبداد، نفوذ خارجی) و فرهنگی (سنت در برابر تجدد) آغاز شد؛ مرحله دوم، سازماندهی عاملیت‌ها و شکل‌گیری گروه‌های ذی‌نفع فرهنگی و سیاسی بود؛ روشنفکران ایده‌های نو را از طریق شوراها، انجمن‌ها و مطبوعات ترویج دادند و با روحانیون مشروطه‌خواه همصدا شدند و تلاش کردند حمایت گروه‌های اجتماعی و اقتصادی را جلب کنند. در این مرحله، کنشگران با بازتفسیر و بازترکیب عناصر فرهنگی موجود، آگاهی تأملی متفاوت این گروه‌ها، از فراتأمل تا تأمل خودمختار و تأمل ارتباطی، موجب کنش‌های جمعی همچون تحصن‌ها و فتح تهران شد؛ مرحله سوم با اوج‌گیری بحران و منازعات ساختاری مشخص می‌شود؛ تضاد میان سلطنت و گروه‌های متحد باعث شد ائتلاف‌ها و کشمکش‌های قدرت فرهنگی-سیاسی شدت گیرد و محدودیت‌های عاملیت انسانی برای ایجاد تغییر عمیق آشکار شود؛ مرحله چهارم، شکل‌گیری نتایج و پیامدهای نهایی بود؛ قانون اساسی تصویب شد و ساختارهای نوظهور فرهنگی و سیاسی تثبیت نسبی یافتند؛ اما بسیاری از عناصر فرهنگ سنتی حفظ شدند. به همین دلیل، به جای تحقق مورفوژنز عمیق، صرفاً مورفوستانز فرهنگی رخ داد و تغییر بنیادین در نظم فرهنگی-سیاسی حاصل نشد. در مجموع، انقلاب مشروطه نشان می‌دهد که حتی با کنش جمعی و اتحاد موقت گروه‌های سنتی و مدرن، تثبیت تغییرات ساختاری و فرهنگی مستلزم همگرایی پایدار، نهادسازی قوی و درونی‌سازی ایده‌های مدرن در سطح اجتماعی است.

بحث و نتیجه‌گیری: انقلاب مشروطه ایران نمونه‌ای روشن از تعامل پیچیده میان عاملیت انسانی و ساختارهای فرهنگی و اجتماعی است. اگرچه گروه‌های مشروطه‌خواه توانستند اتحاد موقت شکل دهند و مجلس و قانون اساسی را برقرار کنند، این دستاوردها عمدتاً در سطح نهادی و نمایشی باقی ماند. ائتلاف‌ها تنها در مرحله کنش جمعی اولیه موفق بودند و هرگز به عاملیت جمعی پایدار تبدیل نشدند. اختلافات ایدئولوژیک میان روحانیون، روشنفکران و تجار، فقدان طبقه متوسط مستقل، نهادهای مدنی قوی و ذهنیت شهروندی باعث شد که تغییرات ساختاری نتواند در سطح واقعی قدرت تثبیت شود و سلطنت استبدادی، باوجود ظاهر مشروطه بازتولید شود. در سطح فرهنگی نیز، ایده‌های نوین مشروطه همچون حاکمیت قانون، تفکیک قوا و حقوق شهروندی وارد گفتمان رسمی شدند؛ اما جامعه نتوانست آنها را درونی کند. روابط شخصی‌گرا، وفاداری قبیله‌ای

و ذهنیت رعیتی همچنان غالب ماند و تنها پوششی مدرن بر ساختارهای سنتی ایجاد شد. براساس نظریه آرچر، این وضعیت نمونه‌ای از مورفوستاز فرهنگی-ساختاری است. تغییرات اولیه و ظاهر نهادی تحقق یافت؛ اما تحول عمیق و پایدار در نظم اجتماعی و فرهنگی رخ نداد. تحلیل مشروطه از منظر آرچر نشان می‌دهد که مورفوژنز واقعی مستلزم وجود عاملیت جمعی پایدار، همگرایی فرهنگی-ساختاری و پشتیبانی گسترده اجتماعی است. بدون این عوامل، انقلاب‌ها ممکن است صرفاً دستاوردهای سطحی و موقت داشته باشند؛ درحالی‌که ساختارها و فرهنگ سنتی با پوششی نوین بازتولید می‌شوند؛ همان‌گونه که تجربه مشروطه به روشنی نشان می‌دهد.

تقدیر و تشکر: نویسنده از تمامی استادان، پژوهشگران و منابع علمی مورد استفاده در تحقیق حاضر، و همچنین، از هیئت‌تحریریه مجله صمیمانه سپاسگزاری می‌کند. تعارض منافع: نویسنده تأیید می‌کند که هیچ‌گونه تعارض در تهیه و نگارش این مقاله وجود ندارد. واژگان کلیدی: حوزه فرهنگی، عاملیت، مورفوژنز فرهنگی، تناقض فرهنگی، منطق موقعیت، انقلاب مشروطه.

استناد: فرهمند، مهناز (۱۴۰۴). مارگارت آرچر: مورفوژنز فرهنگی و عاملیت. مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۱ (۱۲۵): ۴۳-۷۳.

مقدمه

مارگارت آرچر با تأکید بر عاملیت، فرهنگ و تعاملات پیچیده آنها، فضایی جدید برای تحلیل مسائل اجتماعی و فرهنگی فراهم کرده و جایگاه خاصی را در زمینه نظریه‌های اجتماعی به خود اختصاص داده است. او همانند برخی جامعه‌شناسان تلفیقی، مقوله‌های ساختار و فرهنگ را تفکیک کرده و با استفاده از دو اصل تکوینی و دوگانه‌انگاری به تحلیل آنها می‌پردازد. اصل دوگانه‌انگاری تحلیلی آرچر بدین معناست که مقوله‌های ساختار، فرهنگ و عاملیت ماهیت‌های جداگانه‌ای دارند، نسبتاً خودمختار هستند و در جهان واقعی آشکارا درهم‌تنیده‌اند، و از نظر علی به هم وابسته می‌باشند. این تمایز، یک تمایز مفهومی است (پارکر، ۱۳۸۶، ص ۱۱۸). آرچر در تحلیل فرهنگ از رویکردی شناختی بهره می‌برد و افکار سازگار و ناسازگار را بررسی می‌کند. همچنین، او به سطح فرهنگی-اجتماعی اهتمام دارد که در آن افراد براساس باورها و دانش‌های خود بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند (آرچر، ۱۹۹۶، ix).

مارگارت آرچر جهان اجتماعی را به دو حیطه فرهنگ و ساختار تفکیک می‌کند (کیس، ۲۰۱۵، ص ۸۴۳). ساختار شامل کالاهای مادی، قلمروی موقعیت‌ها، نقش‌های اجتماعی، قدرت، منافع، رقابت، بهره‌کشی و استثمار است (پورپورا، ۲۰۱۳). فرهنگ شامل باورها و اعتقادات و قضایای معرفتی است. عاملیت نیز قلمرو کنش انسانی و تعاملات انسانی است. او مدعی بررسی رابطه بین فرهنگ، ساختار و عاملیت تحت عنوان گسترده «تکوین شکل» است. آرچر رویکرد تکوین شکل را به‌طور واضح و متمایز برای توضیح تغییر فرهنگی و ساختاری و عاملیت ارائه نمود. این مفهوم به تغییر و ثبات شکل عاملیت، فرهنگ و ساختار اشاره دارد (کیس، ۲۰۱۵، ص ۸۴۳). در فرایند تکوین، زمان اهمیت زیادی دارد و در طول زمان تأثیر و تأثر کنش و فرهنگ به تکمیل فرهنگی منجر می‌شود (آرچر، ۱۹۹۶، xi) و به تحول پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی منتهی می‌شود.

در همین راستا، هدف پژوهش حاضر تحلیل و بررسی نظریه آرچر از زوایای متعدد و بررسی انطباق و کاربرد این نظریه در تحلیل پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی دوره انقلاب مشروطه ایران است. انقلاب مشروطه به‌عنوان یک رخداد تاریخی مهم در تاریخ معاصر ایران، که در سال ۱۲۸۵ هجری شمسی (۱۹۰۶ میلادی) آغاز شد، نمایانگر تلاش‌های فرهنگی و اجتماعی برای تغییر و بهبود ساختارهای سیاسی و اجتماعی کشور بود. این انقلاب با هدف محدودکردن قدرت سلطنت و ایجاد اصلاحات

قانونی، سیاسی و اجتماعی شکل گرفت. تجلی گفتمان‌های فرهنگی و ایدئولوژیک متفاوت در جامعه ایرانی بود که نتایج آن تأثیرات عمیقی بر تاریخ معاصر ایران گذاشت.

نوآوری تحقیق حاضر، کاربرد نظریه یک نظریه‌پرداز غربی در بستر یک واقعیت اجتماعی-تاریخی غیرغربی است. این رویکرد می‌تواند بینش‌های جدیدی درباره انقلاب مشروطه ارائه دهد که ممکن است رویکردهای سنتی تاریخی به آنها نپرداخته باشند. این تحقیق به تحلیل تطبیقی نظریه آرچر و مفهوم تکوین فرهنگی در پرتو این رویداد تاریخی می‌پردازد و همچنین، به شناسایی محدودیت‌های این نظریه و ارائه پیشنهاداتی برای غنی‌سازی آن خواهد پرداخت.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با روش توصیفی-تحلیلی تدوین شده است. در این روش به توصیف دقیق یک پدیده یا موضوع پرداخته می‌شود و سپس به تحلیل و تبیین دلایل و روابط بین عناصر آن پدیده می‌پردازند. درواقع، روش تحقیق حاضر، روشی ترکیبی شامل دو رویکرد توصیفی و تحلیلی است. ازاین‌رو، در تحقیق حاضر، ابتدا چهارچوب نظری آرچر از زوایای متعدد تدوین شد. سپس منابع تاریخی مرتبط با انقلاب مشروطه، از جمله کتاب‌ها، مقالات بررسی و اطلاعات دقیق درباره رویدادها، افراد، گروه‌ها و ایده‌های مرتبط با مشروطه جمع‌آوری شد و با گزاره‌های کلی نظری آرچر انطباق داده شد تا نشان داده شود چگونه مفاهیم نظریه آرچر می‌تواند به فهم بهتر پویایی انقلاب مشروطه کمک کند. در این روش، تلاش شد تا با استفاده از شواهد تاریخی و مفاهیم نظری، یک استدلال منسجم و قانع‌کننده ارائه شود.

ابعاد رویکرد فرهنگی آرچر

حوزه فرهنگی

آرچر تئوری فرهنگ را در کتاب فرهنگ و عاملیت (۱۹۹۶) ارائه و توسعه بخشید. او کارش را با فرهنگ آغاز کرده و سپس به حوزه فرهنگی پرداخته است. او حوزه فرهنگی را به نظام فرهنگی و کنش اجتماعی-فرهنگی تقسیم می‌کند. از نظر او، هرگونه کنش اجتماعی-فرهنگی، صرف‌نظر از موقعیت تاریخی آن، در بافت انواع بی‌شماری از نظریه‌ها، باورها و عقاید به هم مرتبطی اتفاق می‌افتد که پیش از کنش

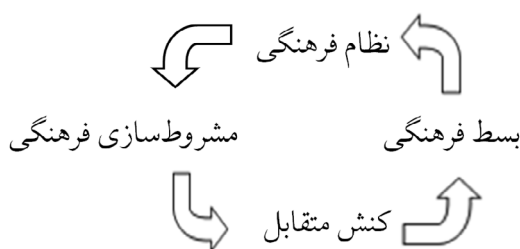
مذکور شکل گرفته‌اند و تأثیر مشروط‌کننده‌ای بر روی آن اعمال می‌کنند» (آرچر، ۱۹۹۶، xix). نظام فرهنگی همان حوزه ایده‌ها، باورها، ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها، تئوری‌ها و دکترین‌هاست و سطح فرهنگی - اجتماعی به مردم، کنش متقابل و روابط آنها اشاره دارد. به گمان آرچر، نظام فرهنگی منطقاً بر کنش اجتماعی-فرهنگی تقدم دارد و بر آن تأثیر می‌گذارد و همچنین از آن تأثیر می‌پذیرد (گلوب و مک‌روویچ، ۲۰۱۹، ص ۶).

این دو سطح حوزه فرهنگ به‌طور مستقل از یکدیگر عمل نمی‌کنند، همپوشانی دارند، درهم‌تنیده می‌شوند و متقابلاً بر یکدیگر تأثیرگذار هستند و در سطح تحلیلی کاملاً مستقل از هم‌اند (آرچر، ۱۹۹۶، xix). تفکیک این دو مبتنی بر این است که نظام فرهنگی از تعامل اجتماعی-فرهنگی سرچشمه می‌گیرد؛ اما «با گذشت زمان، جریانی از افکار از نسل پیشین شکل می‌گیرد و به مثابه جزیره‌ای، استقلال پیدا می‌کنند، پس از آن زمان می‌توانیم بررسی کنیم که چگونه آنها بر روی نسل‌های بعدی مردم عمل می‌کنند (گلوب، مک‌روویچ، ۲۰۱۹، ص ۶).

آرچر در توضیح پویایی فرهنگ، به دو مفهوم مهم سازگاری منطقی و اجماع علی استناد می‌کند. به باور او سازگاری منطقی، ویژگی جهان ایده‌هاست و اجماع علی، مشخصه مردم است و به وحدت اجتماعی اشاره دارد (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۴). بررسی میزان سازگاری منطقی میان اجزای فرهنگ مستلزم تحلیل روابط میان گزاره‌ها و قضایای سطح سیستم فرهنگی است. این روابط می‌توانند سازگار (تکمیلی) یا ناسازگار (متناقض) باشند؛ وضعیتی که آرچر از آن با عنوان «منطق‌های موقعیتی» یاد می‌کند. منطق‌های موقعیتی بسترهای علی‌ای فراهم می‌آورند که در درون آن‌ها کنشگران، بدون جبرگرایی، مسیرهای ممکن کنش خود را انتخاب می‌کنند. از این‌رو در نظریه‌پردازی آرچر اجزای نظام فرهنگی ممکن است متناقض و یا مکمل هم باشند. این امر به تشخیص این قضیه کمک می‌کند که آیا عاملان انسانی با یکدیگر روابط نظام‌مند دارند یا روابط تضادآمیز. این روابط نیز به‌نوبه خود مشخص می‌کنند که روابط فرهنگی با ثبات هستند یا در حال تغییر.

آرچر اظهار می‌کند که موضوع اصلی موردعلاقه‌اش پیوند فرهنگ-عاملیت به طریقه زیر است: «علاقه عمده ما به نظام فرهنگی، دقیقاً به رابطه دوسویه این نظام با عاملیت انسانی برمی‌گردد؛ یعنی به تأثیرات آن بر ما..... و تأثیرات ما بر آن» (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۱۴۳). عاملان این توانایی را دارند

که تأثیر نظام فرهنگی را تقویت کنند و یا در برابر آن مقاومت نمایند. سرانجام اینکه بسط فرهنگی به دنبال تعاملات اجتماعی-فرهنگی و دگرگونی‌های تحمیل‌شده بر آنها در نتیجه تغییر و تحولات نظام اجتماعی-فرهنگی اتفاق می‌افتد. آرچر نه تنها به تبیین کلی بسط فرهنگی، بلکه به جلوه‌های خاص آن نیز علاقه‌مند است. آرچر رویکرد دیالکتیکی زمانی‌اش را درباره رابطه بین مراحل سه‌گانه چنین خلاصه می‌کند: «بسط فرهنگی، آینده‌ای است که در زمان حال قالب‌ریزی می‌شود و یا با نوآوری کنونی از روی میراث گذشته ساخته و پرداخته می‌شود».

عاملیت و تکوین عاملیت

عاملیت در رویکرد آرچر در توضیح تغییر فرهنگی مفهوم محوری است. به باور آرچر عاملان نقش مهمی در تغییر فرهنگی ایفا می‌کنند و شرایط اجتماعی صرفاً به واسطه عاملین تأثیرگذار است. عاملیت ظرفیت اشخاص برای کنش اجتماعی مستقل و گزینش مستقل است. به بیانی، عاملیت یک شخص به معنای قابلیت با توانمندی مستقل برای کنش بر اساس اراده خودش است. عاملیت به پندار آرچر، ظرفیت افراد برای عمل و انتخاب در ساختارها و نهادهای اجتماعی است. آنها فعالانه این ساختارها را براساس ارزش‌ها، باورها و آرمانهای خود تفسیر و مذاکره می‌کنند (آرچر، ۱۹۹۵، ص ۲۵۹-۲۶۰). عاملیت از ویژگی بازاندیشی برخوردار است؛ یعنی افراد فعالانه در مورد اعمال خود فکر می‌کنند و براساس خودآگاهی انتخاب می‌کنند (گلوب، مک روییچ، ۲۰۱۹، ص ۳).

تحقیقات آرچر، او را به شناسایی حالت‌های مختلف بازاندیشی هدایت می‌کند. آرچر در کتاب پیمودن راه خود در جهان^۱ (۲۰۰۷)، استدلال می‌کند که حرکتی بین حالت‌های بازاندیشی وجود دارد،

1. In *Making Our Way Through the World*

و همه حالت‌های بازاندیشی به مفهوم گفتگوی درونی وابسته هستند. او چهار حالت از بازاندیشی را شناسایی می‌کند: ۱. بازاندیشی ارتباطی که گفتگوهای درونی، نیاز به تأیید و تکمیل دیگران دارد تا به عمل منجر شوند؛ ۲. بازاندیشی خودمختار، گفتگوهای درونی خودکفا هستند و به‌طور مستقیم به عمل منجر می‌شوند؛ ۳. فرابازاندیشی، گفتگوهای درونی به‌طور انتقادی گفتگوهای درونی قبلی را ارزیابی می‌کنند و نسبت به عمل مؤثر در جامعه انتقادی هستند؛ ۴. بازاندیشی قاصر، گفتگوهای درونی نمی‌توانند به اقدام‌های هدفمند منجر شوند، بلکه تنش و سردرگمی شخصی را تشدید می‌کنند که به عمل بیانی منجر می‌شود (آرچر، ۲۰۱۲، ص ۱۳).

آرچر در کتاب وجود انسان: مسئله عاملیت^۱ (۲۰۰۰) توضیحات کاملی در مورد عاملیت ارائه می‌کند. او بر نقش عاملین به‌عنوان سازندگان فعال بستر اجتماعی فرهنگی تأکید دارد (آرچر، ۲۰۰۰، ص ۳۰۸). به گمان او، عاملین می‌توانند فرهنگی و ساختاری را که در آن خودشان را درمی‌یابند، بازیابی و تغییر بخشند. از نظر آرچر سه مرحله از عاملیت وجود دارد: مرحله اول، عاملین اولیه است که به موقعیت عاملین در سیستم اجتماعی و فرهنگی اشاره دارد؛ مرحله دوم، عاملین جمعی هستند که آنها در مورد نحوه تکوین یک فرهنگ سخن می‌گویند. او با توضیح این سخن بیان می‌کند صرفاً کسانی که از آنچه که می‌خواهند، آگاه هستند و می‌توانند آن را برای دیگران بیان کنند و برای کسب آن سازمان‌دهی یابند، اطلاق می‌شود. آنها می‌توانند در اقدامی هماهنگ برای تغییر شکل یا حفظ ویژگی‌های ساختاری و فرهنگی مورد بحث درگیر شوند (آرچر، ۲۰۰۰، ص ۲۶۵).

درواقع، عاملین جمعی، گروه‌های فعال برای بسیج در راستای تغییر هستند تا زمانی که نخبگان از عوامل اولیه حمایت نکنند، هیچ تغییری رخ نخواهد داد. سومین مرحله، شامل کنش‌گر فعال است. این تنها مرحله‌ای است که به یک فرد نه گروه اشاره دارد. کنش‌گر اجتماعی فردی است که نقشی را ایفا می‌کند که او در موقعیت تصمیم‌گیرنده قرار می‌گیرد. درواقع، آرچر، تمایز بین عاملین اولیه و عاملین جمعی را بسط می‌دهد. عاملین اولیه اتمیک، غیرنظام‌مند و فاقد توانایی سخن گفتن در چهارچوب فرهنگی و ساختاری هستند؛ ولی عاملین فعال مسلط بر منابع، دارای قدرت ساخت ایده‌ها و بر ساخت سازمان‌ها و کنش متقابل هستند (بنو، ۲۰۱۵، ص ۱۳-۱۴).

به باور او ساختار واسطه و میانجی مشروط‌کننده و پیامد تکوین‌یافته کنش متقابل است. او بین عاملان فعال که از قدرت و نفوذ برخوردارند و عاملین اولیه، که فاقد قدرت و نفوذ هستند، تمایز قائل می‌شود. او تکوین شکل عاملیت را با تکوین شکل فرهنگی و ساختاری آغاز می‌کند به باور او تکوین شکل عاملیت به این دلیل رخ می‌دهد که یک چرخه تکوین شکل به دیگری منتهی می‌شود. تکوین شکل عاملیت به این امر دلالت دارد که روابط قدرت طولانی‌مدت می‌تواند از بازسازی میان عاملین فعال ممانعت کند. تا زمانی که نخبگان فاصله خود را از عاملین اولیه حفظ کنند، تغییری رخ نخواهد داد. مسئله این است که عاملین اولیه با گذر زمان سازمان می‌یابند و به عاملین فعال متحول می‌شوند.

در نتیجه، گروه‌بندی مجددی رخ می‌دهد. تکوین شکل، به واقعیت تغییر شکل می‌بخشد و در نتیجه تکوین شکل دوگانه رخ می‌دهد. تکوین شکل عاملیت، تکوین شکل کنشگران را شکل می‌بخشد، وقتی عاملان دوباره گروه‌بندی می‌شوند، تکوین شکل رخ می‌دهد. آرچر تأکید دارد که عاملان و همین‌طور کنشگران در اشخاص تثبیت می‌شود. یک شخص از انرژی و توانایی بازاندیشی و خلاقیت برخوردار است و می‌تواند گزینش نماید. بنابراین، تکوین شکل عاملان به‌صورت خودکار انجام نمی‌شود. این فرایندها در اشخاصی تثبیت شده است که قادرند ارزیابی و گزینش کنند (آرچر، ۱۹۹۵، ص ۲۵۷-۲۵۸).

دیدگاه تلفیقی آرچر آن است که انسان، رها از فشار ساختارهای فرهنگی و اجتماعی نیست. همچنین، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی مستقل از تفکر انسان وجود ندارد. وی در بحث جامعه‌شناسی فرهنگی تأکید فراوانی بر نقش عاملیت انسانی در ایجاد و بازتولید یا توسعه فرهنگ دارد. با توجه به این امر در نهایت، محیط زندگی تعیین‌کننده زندگی انسان نیست. به عبارت دقیق‌تر، انسان‌ها به طریق متفاوتی توسط سیستم فرهنگی و ساختارها محدود و توانا می‌شوند. از نگاه آرچر دیدگاه‌های ساختارگرا به حذف و محو اهمیت قدرت متمایز و دارایی‌های انسانی برای شکل‌دادن به زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی منجر می‌شوند. آرچر برای تبیین قدرت عاملیت انسانی افزون‌بر پتانسیل‌های اساسی انسان شامل شخصیت، شناخت، آگاهی و عواطف، توانایی انسان را برای «مکالمه درونی» به‌عنوان نقطه ارتباط میان قدرت‌های درونی ما برای بازاندیشی و قدرت‌های مربوط به جهان بیرونی تشخیص می‌دهد. گفتگوی درونی، مؤلفه مهمی است که انسان می‌تواند از طریق آن زمینه اجتماعی یا فرهنگی خویش را ثبات بخشد یا متحول کند (مانچ، ۲۰۰۴، ص ۴۴۰).

سناریو تبدیل عامل اولیه به عامل جمعی

مفهوم کلیدی در تحلیل تغییرات فرهنگی از دیدگاه آرچر، چگونگی تبدیل «عاملین اولیه» به «عاملین جمعی» است. آرچر (۱۹۹۵) معتقد است که این گذار و تحول، تنها زمانی امکان‌پذیر است که دو شرط اساسی فراهم شود: اول، وجود گروه‌های ذی‌نفع سازمان‌یافته که بتوانند منافع خود را به‌صورت جمعی پیگیری کنند؛ و دوم، ظهور و دسترسی به آلترناتیوهای فکری که بتوانند وضع موجود را به چالش بکشند و چشم‌اندازهای جدیدی را ارائه دهند. آرچر این بحث را در سناریوی تکوین شکل و ایستایی شکل دنبال کرده است.

سناریوی تکوین شکل به تحلیل این مطلب می‌پردازد که چه زمانی عاملین اولیه برای پیگیری و ابراز منافع خود به عاملین جمعی یا نخبگان ساختاری و فرهنگی تغییر می‌یابند. به گمان آرچر این فرآیند با پیدایش افکار، ارزش‌ها و ایده‌های جدید آغاز می‌شود. وقتی این ایده‌های نوظهور توسط عاملین اولیه جذب می‌شوند، آنها در قالب گروه‌های ذی‌نفع سازماندهی می‌شوند. این اقدام باعث گسترش تضاد منافع بین عاملین جمعی و ساختارهای قدرت موجود (نخبگان ساختاری و فرهنگی) می‌شود. در نتیجه، تعداد عاملین اولیه (افراد) که هنوز سازماندهی نشده‌اند) کاهش می‌یابد؛ زیرا افراد بیشتری به سمت جنبش‌ها و گروه‌های سازمان‌یافته جذب می‌شوند. در این مسیر، حتی راهبردهای دفاعی بلندمدت گروه‌های ذی‌نفع (نخبگان) نیز ممکن است ناخواسته به رشد عاملین اولیه (در قالب گروه‌های جدید) منجر شود. این گروه‌ها ممکن است با ایجاد تمایز اجتماعی یا ترویج تنوع فکری در چهارچوب منافع خود، محرک تشکیل گروه‌های مادی و فکری جدید شوند (آرچر، ۱۹۹۵، ص ۲۶۳-۶۴).

همان‌طور که عاملین جمعی ساختارهای سیستماتیک و نهادی موجود را به چالش می‌کشند، محیط و شرایط جامعه تغییر می‌کند. از آنجاکه عاملین جمعی متعدد، منافع متفاوتی را دنبال می‌کنند، می‌توانند باعث ایجاد مشکلات جدید و پیچیدگی‌های بیشتر شوند. پایان سناریوی مورفوژنز شامل گسترش تدریجی تعداد عاملین جمعی با اختلاف منافع است که به درگیری‌های اساسی بین آنها منجر می‌شود. در این فرآیند، عوامل اولیه نیز که برای پیوستن به جنبش‌های رو به رشد بسیج شده‌اند یا برای تشکیل انواع جدیدی از عاملین جمعی با هم متحد شده‌اند، دیگر به‌صورت منفرد عمل نمی‌کنند و این خود به تضعیف جایگاه آنها به‌عنوان عوامل اولیه کمک می‌کند (آرچر، ۱۹۹۵، ص ۲۶۳).

در مقابل، سناریوی ایستایی شکل زمانی شکل می‌گیرد که نخبگان ساختاری و فرهنگی و گروه‌های ذی‌نفع، منافع خود را در حفظ وضع موجود ببینند. آنها با کنترل منابع و گفتمان فرهنگی، مانع از سازماندهی عاملین اولیه و ظهور آلترناتیوهای فکری می‌شوند. در این حالت، عاملین اولیه نمی‌توانند به عاملین جمعی تبدیل شوند و جامعه در یک وضعیت ثابت و بدون تغییر باقی می‌ماند. بنابراین، کلید فهم تغییرات اجتماعی از دیدگاه آرچر در نحوه تعامل و رقابت بین این دو نوع عامل (اولیه و جمعی) و تأثیر نخبگان بر این فرآیند نهفته است. زمانی که شرایط برای تبدیل عاملین اولیه به عاملین جمعی فراهم شود، جامعه به سمت پویایی و تحول حرکت می‌کند، در غیر این صورت، در سکون باقی خواهد ماند. وضعیت پایدار، عمدتاً نتیجه منافع مشترک و تعاملات بین نخبگان ساختاری و فرهنگی و گروه‌های ذی‌نفع است. این گروه‌ها که از وضعیت فعلی جامعه سود می‌برند، علاقه‌مند به حفظ آن هستند و همین علاقه آنها را به سمت همکاری و حفظ این شرایط سوق می‌دهد.

نخبگان، چه آنهایی که قدرت و منابع را در دست دارند (نخبگان ساختاری) و چه آنهایی که کنترل ایده‌ها و باورهای غالب جامعه را در اختیار دارند (نخبگان فرهنگی)، با همکاری یکدیگر، مانع از بروز تغییرات می‌شوند. آنها از طریق کنترل بر منابع و ابزارهای فرهنگی، جلوی شکل‌گیری و فعالیت عوامل اولیه (مردم عادی یا گروه‌هایی که در پی تغییر هستند) را می‌گیرند. این کنترل باعث می‌شود که عوامل اولیه نتوانند به طور مؤثر سازماندهی شده و منافع خود را به شکل جمعی بیان کنند. درواقع، این نخبگان با استفاده از قدرت و ایده‌های خود، یک فضای فکری و ساختاری محدود برای دیگران ایجاد می‌کنند که در آن، هرگونه چالش جدی نسبت به وضع موجود دشوار است. مثال بارز این پدیده در نظام‌های تمامیت‌خواه دیده می‌شود که در آنها تمرکز قدرت، هرگونه کنشگری مستقل را سرکوب می‌کند.

در این شرایط، عوامل اولیه، که در موقعیت ضعیف و کم‌نفوذ قرار دارند، به‌جای سازماندهی و ایجاد تغییرات ساختاری، بیشتر به‌صورت فردی واکنش نشان می‌دهند. این واکنش‌ها می‌توانند شامل ناراضایتی‌های درونی، شورش‌های پراکنده و بدون سازماندهی، یا حتی کناره‌گیری و انفعال باشند. آنها توانایی تبدیل شدن به یک نیروی جمعی سازمان‌یافته را از دست می‌دهند؛ زیرا هم از نظر ساختاری (دسترسی به منابع) و هم از نظر فرهنگی (مواجهه با ایده‌های غالب و محدود) با موانع جدی روبه‌رو هستند. در نتیجه، این نخبگان که خود نیز در قبال وضعیت موجود منافع دارند و آلترناتیو‌چندانی برای

خود نمی‌بینند، به حفظ این چرخه ادامه می‌دهند و این وضعیت ایستایی را برای جامعه تثبیت می‌کنند (آرچر ۱۹۹۵، ص ۲۶۲).

مورفوژنز فرهنگی و عاملیت

آرچر بر این نظر است که فرآیند مورفوژنز فرهنگی، از سیستم فرهنگی و تعاملات انسانی آغاز و به حوزه تعاملات ساختاری تسری می‌یابد و نهایتاً طی فرایند تکوین، تغییر فرهنگی رخ می‌دهد (فرهمند، ۱۴۰۱، ص ۱۹۳). به گمان آرچر مورفوژنز فرهنگی فرایندی است که در آن نظام فرهنگی (ایده‌ها، باورها، ارزش‌ها، تناقض‌ها و ایدئال‌ها) از طریق کنش و تعامل کنشگران، دگرگون می‌شود و صورت‌بندی‌های جدیدی می‌یابد، بدون آنکه هویت یا منطق درونی نظام فرهنگی پیشین به‌طور کامل از میان برود. این فرایند نشان می‌دهد که فرهنگ نه یک موجودیت ایستا و ازپیش‌تعیین‌شده است و نه صرفاً نتیجه اراده فردی کنشگران، بلکه محصول تعامل پویا و دوسویه میان عاملیت انسانی و ساختارهای فرهنگی موجود است (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۱۷۸).

آرچر در چهارچوب واقع‌گرایی انتقادی، تعامل عاملیت و ساختارهای فرهنگی را در قالب چرخه سه‌مرحله‌ای مورفوژنز فرهنگی توضیح می‌دهد؛ چرخه‌ای که بر جدایی تحلیلی و تقدم زمانی ساختار بر کنش تأکید دارد. در مرحله نخست، نظام فرهنگی موجود شامل ایده‌ها، باورها، تناقضات و سازگاری‌های منطقی مستقل از کنشگران فعلی برقرار است و برای آنان بسترهایی از محدودیت و امکان ایجاد می‌کند؛ مرحله دوم، مرحله «تعامل» است؛ جایی که کنشگران، به‌ویژه گروه‌های ذی‌نفع و عاملان جمعی، از طریق بازاندیشی به شناسایی و فعال‌سازی تناقضات یا سازگاری‌های فرهنگی می‌پردازند (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۱۶-۲۱۸). واکنش آنان در این مرحله تابع منطق موقعیت‌هایی است که آرچر آنها را به «اجبار»، «محدودیت»، «فرصت» و «تضاد» تقسیم می‌کند؛ بنابراین فرهنگ، عاملان را در موقعیت‌هایی قرار می‌دهد که آنان را به همکاری، نوآوری، رقابت یا مقاومت سوق می‌دهد (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۳۹). در این چهارچوب، تعامل عاملیت با فرهنگ می‌تواند به‌صورت بازتفسیر باورها، بهره‌گیری ابزاری از ایده‌ها برای مشروعیت‌بخشی، بسیج نیرو، تشکیل ائتلاف‌های فرهنگی-ساختاری یا تمایزگذاری گفتمانی بروز یابد. عاملیت از طریق انتخاب، ارزیابی، راهبردپردازی و سازماندهی جمعی، عناصر فرهنگی را به کار می‌گیرد.

در مرحله سوم، پیامد تعاملات عاملیت و ساختار به شکل برساخت‌های اجتماعی و فرهنگی جدید ظهور می‌کند. این برساخت‌ها شامل نهادها، گفتمان‌ها، رویه‌ها یا ارزش‌ها هستند که عناصر موجود را به شیوه‌ای جدید سازماندهی، بازتولید یا بازآفرینی می‌کنند. شکل‌گیری این برساخت‌ها محصول بازتفسیر باورها، سازماندهی جمعی، ابزارسازی فرهنگی و ایجاد ائتلاف‌ها است و می‌تواند به تثبیت یا تحول نظام فرهنگی و اجتماعی منجر شود (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۱۸).

تغییر فرهنگی اساساً یک تعامل اجتماعی-فرهنگی بین «عاملان فرهنگی» یا «کنشگران اجتماعی» است. کنشگرانی که خواهان حفظ وضعیت موجود هستند، در برابر تغییر مقاومت و از ابزارهای قدرت و سرکوب فرهنگی استفاده می‌کنند. در مقابل، کنشگرانی که منافع خود را در تغییر حوزه فرهنگی می‌بینند، تلاش می‌کنند تا فرآیند تغییر را آغاز کرده، در برابر قدرت مقاومت کنند و خود را سازماندهی نمایند (ژونر، ۲۰۰۱، ص ۹۶).

آرچر بر پیامدهای «تناقضات فرهنگی» در برابر «تکمیل فرهنگی» تأکید می‌کند. عناصر فرهنگی متناقض، موقعیت‌های دشواری برای عاملین اجتماعی ایجاد می‌کنند؛ درحالی‌که عناصر مکمل، موقعیت‌های بدون مشکل‌ساز فراهم می‌آورند. منطق موقعیتی که این شرایط فرهنگی ایجاد می‌کنند، بر نحوه عمل عاملین تأثیر می‌گذارد. باوجوداین، آرچر تأکید دارد که شرایط فرهنگی به‌تنهایی تعیین‌کننده تغییر فرهنگی نیستند. پیش‌نیاز تغییر، «تعاملات اجتماعی-فرهنگی» است که با تلاش برای حمایت یا افزایش منافع مادی تعیین می‌شود (ژونر، ۱۹۹۹، ص ۸۰).

ایده‌هایی که نظام‌های فرهنگی را می‌سازند، ممکن است از نظر منطقی ناسازگار باشند؛ اما همچنان به انسجام اجتماعی کمک کنند؛ به‌ویژه اگر پذیرش گسترده‌ای داشته باشند. حتی در جوامعی با نظام فرهنگی یکدست، تنوع در علایق افراد، فضایی برای نوآوری فرهنگی و اختلاف در تفسیر باورها فراهم می‌آورد (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۰۵-۲۰۹). به باور آرچر، هنگامی که تناقضات فرهنگی در سطح تعاملات برجسته می‌شوند، چالش فرهنگی این است که این «تناقضات تحمیلی» با تغییر برخی از عناصر و ایجاد «سازگاری دوسویه» حل شوند. یکی از نتایج ممکن این فشار، «همزیستی فرهنگی» است، جایی که فرهنگ‌ها ضمن حفظ عناصر خود، با هم همزیستی می‌کنند. اگر تناقضات به‌خوبی حل نشوند، ممکن است به ظهور «تناقضات رقابتی» منجر شود؛ یعنی ناسازگاری‌ها در سطح فرهنگی-اجتماعی آشکار

شده و با پویایی نهادها یا گروه‌های مختلف همپوشانی یابد که منافع متفاوتی دارند (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۰۵-۲۰۹). در این حالت، ایده‌های فرهنگی حامی وضع موجود ممکن است با ایدئولوژی‌های جایگزین به چالش کشیده شوند که مقاومت در برابر ساختار قدرت را ترویج می‌کنند. اگر توازن قدرت تغییر کند، این ایده‌های جایگزین می‌توانند مسلط شوند (جانسون، ۲۰۰۸، ص ۵۲۲).

در مقابل یکپارچگی نظام فرهنگی از طریق سازگاری منطقی، وفاق و همبستگی در نظام اجتماعی به‌شدت تحت‌تأثیر توزیع نابرابر نفوذ فرهنگی، قدرت و منابع اقتصادی قرار می‌گیرد. افراد فاقد منابع کافی برای مقاومت، ممکن است با انتظارات اجتماعی تحمیلی هم‌نوایی کنند؛ حتی اگر با ایده‌های فرهنگی که جایگاه فرودست آنها را توجیه می‌کند، موافق نباشند. همچنین، آنها ممکن است به سرکوب جایگزین‌های فرهنگی کمک کنند که گروه‌های فرودست برای تضعیف ساختار قدرت به کار می‌برند (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۰۵-۲۰۹).

به باور آرچر، فرآیند تغییر فرهنگی زمانی آغاز می‌شود که عاملین جمعی یا گروه‌های ذی‌نفع در حوزه فرهنگی، برای فرهنگ خود حامیانی در حوزه ساختاری بیابند. این امر باعث وابستگی آنها به گروه‌های ذی‌نفع مادی حامی و تمایل به نزاع قدرت در حوزه ساختاری می‌شود. متقابلاً، گروه‌های ذی‌نفع ساختاری برای کسب مشروعیت به حوزه فرهنگی گرایش پیدا می‌کنند و بدین‌ترتیب، وارد مبارزات فرهنگی می‌شوند. این وضعیت باعث می‌شود که فرآیند تکوین‌شکل در یک حوزه، با فرآیند تکوین‌شکل در حوزه دیگر هم‌زمان باشد. اگر هیچ‌یک از طرفین نتواند پیروز شود، نتیجه «تکثر فرهنگی» خواهد بود (آرچر، ۱۹۹۶، ص ۲۰۵-۲۰۹).

در چهارچوب تئوری واقع‌گرایی اجتماعی، آرچر تحلیلی کلی از فرهنگ و ساختار ارائه می‌دهد و به چگونگی یافتن عوامل فرهنگی در حوزه ساختاری و برعکس می‌پردازد. مکانیسم اساسی این فرآیندها به این صورت است که اگر یک گروه ذی‌نفع مادی برای پیشبرد منافع خود به یک «دکترین» نیاز داشته باشد، بلافاصله در منطق موقعیتی فرهنگ قرار می‌گیرد و با کشمکش‌های فرهنگی عمیق درگیر می‌شود. این امر برای تمامی گروه‌های ذی‌نفع مادی، چه در اتحاد و چه در تقابل با گروه‌های دیگر، صدق می‌کند. آنها نیز برای اعلام و مشروعیت بخشیدن به خود، باید براساس گزینش‌های گروه‌های قبلی عمل کنند، که این امر باعث نفوذ تعاملات اجتماعی-فرهنگی در حوزه ساختاری می‌شود.

به‌عنوان مثال، اگر یک گروه عقیدتی، برای تأمین منابع فعالیت‌های خود با یک گروه ذی‌نفع مادی خاص متحد شود، بخش جهان‌شمول ایده‌هایش را از دست داده و مجبور به پیگیری منافع خاص آن گروه می‌شود. حمایت از چنین ائتلاف‌هایی هزینه‌بر است و سایر گروه‌های عقیدتی نیز مجبور به انجام کار مشابهی می‌شوند. این گروه‌های فکری در میان تضادهای قدرتی قرار می‌گیرند که بین گروه‌های ذی‌نفع مادی رخ می‌دهد و تعاملات ساختاری به این ترتیب در حوزه فرهنگی نفوذ می‌کند.

آرچر توضیح می‌دهد که چگونه ساختار و فرهنگ تلاقی می‌کنند: «گروه‌های ذی‌نفع ساختاری» ایده‌هایی را برای پیشبرد منافع مادی خود تأیید می‌کنند؛ اما سپس درگیر منطق موقعیتی آن بخش از فرهنگ می‌شوند؛ در مقابل، «گروه‌های با منافع ایدئال» به‌دنبال حامیان مالی قدرتمند برای تبلیغ ایده‌های خود هستند؛ اما گفتمان فرهنگی آنها بلافاصله در بازی قدرت در حوزه ساختاری درگیر می‌شود (آرچر، ۱۹۹۶، xxviii). در ادامه بحث حاضر، به تحلیل انقلاب مشروطه بر اساس قضایای علمی آرچر می‌پردازیم.

انقلاب مشروطه از منظر مارگارت آرچر

انقلاب مشروطه، به‌مثابه یکی از برجسته‌ترین رخداد‌های تاریخ معاصر ایران، تحولی بنیادین در سپهر اجتماعی، سیاسی و حقوقی این کشور در آغاز سده بیستم میلادی به شمار می‌رود. این رویداد نه تنها در مقیاس ملی، بلکه در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی نیز حائز اهمیت فراوان است. چنان‌که می‌توان آن را از مهم‌ترین انقلاب‌های اجتماعی خاورمیانه قلمداد کرد. این خیزش اجتماعی-سیاسی، نقطه عطفی در تاریخ ایران محسوب می‌شود که طی آن جنبشی فراگیر با هدف مهار قدرت مطلقه سلطنتی و استقرار حاکمیت قانون آغاز شد. نتایج این انقلاب، به تغییر ساختار سیاسی ایران از پادشاهی مطلقه به مشروطه سلطنتی انجامید و دستاوردهای مهمی مانند تأسیس مجلس قانون‌گذاری، تدوین نخستین قانون اساسی مدون ایران، و بنیان‌گذاری نهادهای حقوقی نوین و ترویج آزادی‌های مدنی را به همراه داشت. در ادامه، نظام ساختاری و فرهنگی دوران مشروطه در بستر نظریه آرچر بررسی می‌شود.

شرایط اولیه (T1) ناسازگاری‌های ساختاری و فرهنگی

از منظر آرچر، هر تحول اجتماعی از شرایط اولیه (T1) آغاز می‌شود که شامل نظام فرهنگی و ساختارهای اجتماعی موجود است. او ناسازگاری‌های ساختاری و فرهنگی را زمینه‌ساز کنش عاملی بیان می‌کند. در ایران پیش از مشروطه، این ناسازگاری‌ها گروه‌های مختلف را به هم نزدیک کرد.

ناسازگاری‌های ساختاری

در اواخر دوران قاجار، نظام سلطنت مطلقه بر ایران حاکم بود؛ سیستمی که به دلیل فساد گسترده، ناکارآمدی ساختاری، و وابستگی فزاینده به قدرت‌های خارجی (به‌ویژه امپراتوری‌های روسیه و بریتانیا) شناخته می‌شد. این ساختار سیاسی، به گمان بسیاری از تحلیلگران معاصر و تاریخی، به‌طور فزاینده‌ای با نیازهای نوظهور جامعه ایران در تضاد قرار داشت. نیازهایی همچون مشارکت سیاسی وسیع‌تر شهروندان، عدالت اجتماعی، و حفظ استقلال ملی که با ماهیت استبدادی و منفعت‌طلبانه حکومت قاجار همخوانی نداشتند. نمونه بارز این تضعیف حاکمیت ملی، می‌توان به قرارداد رژی تنباکو در سال ۱۲۷۰ خورشیدی (۱۸۹۱ میلادی) و مجموعه وام‌های سنگین و تبعیت‌آور خارجی اشاره کرد که نه تنها استقلال اقتصادی کشور را خدشه‌دار کرد، بلکه به نارضایتی‌های گسترده عمومی دامن زد.

در بعد اقتصادی، ساختار سنتی و عمدتاً کشاورزی ایران، همراه با وابستگی به انحصارهای تجاری خارجی نظیر قرارداد رژی، به شدت به زیان منافع تجار داخلی و توده‌های مردم تمام شد. این وضعیت اقتصادی، نه تنها باعث رکود و فقر عمومی می‌شد، بلکه موجب تشدید شکاف میان طبقات مختلف جامعه و ایجاد پتانسیل برای اعتراضات گسترده بود. در این بستر، ظهور تدریجی طبقات متوسط جدید شامل تجار، روشنفکران، و برخی اقبشار شهری، که خواهان اصلاحات و تغییر بودند، با سلسله‌مراتب طبقاتی سنتی (اشرافیت، روحانیت و دهقانان) در تضاد قرار گرفت. این تضادهای طبقاتی و نارضایتی‌های انباشته‌شده اجتماعی، به همراه چالش‌های سیاسی و اقتصادی که آرچر از آن به‌عنوان تعارضات و ناسازگاری‌های ساختاری یاد می‌کند، به مثابه محرک‌های اصلی برای کنش انقلابی و مطالبه‌گری‌های اجتماعی عصر مشروطه عمل کرد و بستر را برای وقوع انقلاب مشروطه فراهم آورد.

به باور آرچر، ناسازگاری‌های ساختاری با تشدید نارضایتی و تعدد افکار و بازانديشی در سطوح عاملین، به‌عنوان یک کنش می‌تواند به عرصه‌های اعتراضی تبدیل شود (فاضلی و اشتیاقی، ۱۳۹۲، ص ۴۶-۵۱).

ناسازگاری‌های فرهنگی

در انقلاب مشروطه ایران (۱۲۸۵-۱۲۹۰ هجری شمسی/ ۱۹۰۶-۱۹۱۱ میلادی)، گروه‌های فکری نقش محوری در شکل‌گیری و پیشبرد جنبش ایفا کردند. این گروه‌ها، که عمدتاً شامل روحانیون مشروطه‌خواه و روشنفکران می‌شدند، با اتکا به ایده‌ها و نظام‌های فکری متفاوت (سنتی و مدرن)، به بسیج اجتماعی علیه استبداد قاجار و نفوذ خارجی کمک کردند. آنها از طریق ترویج ایده‌های عدالت، قانونمندی، آزادی‌خواهی و ملی‌گرایی توانستند گروه‌های مختلف اجتماعی از جمله تجار و ایلات را متحد کنند. در ادامه، ماهیت، نقش، اقدامات، و مشارکت این گروه‌های فکری به‌صورت دقیق بررسی و برای هر بخش منابع معتبر ارائه می‌شود.

در ایران پیش از مشروطه، نظام فرهنگی ترکیبی از دو جریان فکری بود: فرهنگ سنتی شامل باورهای دینی و سلطنتی متضاد، که خود زمینه‌ساز ناسازگاری‌های فرهنگی بود، و فرهنگ نوگرایانه، که از اواخر دوره ناصری به‌تدریج وارد جامعه شد. آرچر تأکید دارد که نظام فرهنگی شامل باورها و ارزش‌های مشترک است که رفتار کنشگران را هدایت می‌کند. در ایران، اسلام شیعی و فقه جعفری محور نظام فرهنگی بود. روحانیون به‌عنوان نگهبانان شریعت، مشروعیت دینی به نظم اجتماعی می‌دادند، و ارزش اطاعت از سلطان به‌عنوان «ظل‌الله» در فرهنگ سنتی ریشه داشت. این نظام فرهنگی از سلسله‌مراتب اجتماعی (حکومت، اشراف، روحانیون، دهقانان) حمایت می‌کرد.

از سوی دیگر، از اواخر دوره ناصری، ایده‌های فکری مدرن مانند قانونمندی، پارلمانتاریسم، حقوق شهروندی، و ملی‌گرایی از طریق روشنفکران (مانند میرزا ملکم‌خان، آخوندزاده، و طالبوف)، سفر به اروپا، و رسانه‌ها (روزنامه‌ها و شب‌نامه‌ها) وارد نظام فرهنگی ایران شد. این ایده‌ها، که با ارزش‌های سنتی در تضاد بودند، به‌تدریج چالش‌های جدیدی را در جامعه ایجاد کردند. آرچر معتقد است که ناسازگاری‌های درونی در نظام فرهنگی (مثل تضاد بین شریعت و دموکراسی) یا بین فرهنگ و ساختار (مثل ایده‌های مدرن در برابر استبداد قاجار) کنشگران را به آگاهی تأملی وامی‌دارد. در دوران مشروطه،

تضاد بین ارزش‌های سنتی (اطاعت از سلطان و شریعت) و ایده‌های نوگرایانه (حکومت قانون و مشارکت مردمی) به تنش‌های فکری منجر شد.

برای مثال، قرارداد رژی تنباکو (۱۲۷۰) نه تنها یک ناسازگاری ساختاری (نفوذ خارجی) بود، بلکه در سطح فرهنگی احساس تحقیر ملی را برانگیخت که با ارزش‌های دینی و ملی‌گرایانه در تقابل قرار گرفت. این قرارداد و فتوای تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی نشان داد که چگونه یک موضوع اقتصادی می‌تواند به یک جنبش اعتراضی گسترده با رهبری روحانیون تبدیل شود و حس اتحاد ملی را تقویت کند. آرچر تأکید دارد که ناسازگاری‌های مشترک می‌توانند گروه‌های مختلف را به هم پیوند دهند. در جنبش مشروطه نیز، حس مشترک تحقیر ملی (ناشی از قراردادهای استعماری) و ظلم قاجار (مثل سوءمدیریت، فساد مالی و بی‌عدالتی) به عنوان دشمن مشترک، گروه‌های فکری اعم از سنتی (روحانیون) و مدرن (روشنفکران) را متحد کرد (پیروز، ۱۳۹۷، ص ۴۵-۶۰).

ارتباط متقابل گروه‌های فرهنگی و ساختاری (T2-T3): نقش آگاهی تأملی در پیوستن گروه‌ها

آرچر معتقد است که ناسازگاری‌های ساختاری و فرهنگی می‌توانند عاملان را وارد فرآیند بازاندیشی کرده و کنشگران را حول اهداف مشترک متحد کنند. انقلاب مشروطه در ایران نمونه‌ای بارز از این پدیده است که در آن، ظلم حکومت قاجار (ناسازگاری ساختاری) و نفوذ فزاینده خارجی (ناسازگاری فرهنگی و اقتصادی) به منزله دشمن مشترک عمل کرده و گروه‌های مختلف اجتماعی را به هم پیوند داد. این هم‌افزایی میان کنشگران، که از «آگاهی تأملی» ناشی می‌شد، عامل اصلی شکل‌گیری و پیشبرد جنبش مشروطه بود. در ادامه، نقش کنشگران اصلی و تعاملات آنها در بستر نظریه آرچر بررسی می‌شود.

روحانیون مشروطه‌خواه، آخوند خراسانی، سیدعبدالله بهبهانی و سیدمحمد طباطبایی، نمایندگان نظام فکری سنتی مبتنی بر اسلام شیعی و فقه جعفری بودند. آنها با تأمل و نقد ساختار استبدادی و نظام فرهنگی سنتی مشروطه را راهی برای تحقق عدالت اسلامی دیدند. آنها ناسازگاری بین شریعت و عدالت اسلامی را در تضاد با ظلم قاجار تشخیص دادند. روحانیون با استفاده از جایگاه خود در نظام فرهنگی (مشروعیت دینی) مردم را بسیج کردند. اقداماتشان شامل فتوای تنباکو، تحصن‌ها، و حمایت از قانون

اساسی نشان‌دهنده توانایی آنها در پیوند با دیگر گروه‌ها بود (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ص ۷۱). روحانیون با استفاده از مشروعیت دینی، نقش پل ارتباطی بین روشنفکران، تجار و مردم عادی را ایفا کردند و ایده‌های مدرن (مثل قانون‌مداری) را با ارزش‌های سنتی (عدالت اسلامی) پیوند زدند (آدمیت، ۱۳۵۵، ص ۱۹۰). این گروه با استفاده از جایگاه دینی و «مشروعیت فرهنگی» خود در جامعه، مردم را بسیج کردند و مشروطه را راهی برای تحقق عدالت و محدود کردن قدرت مطلقه سلطان تلقی کردند.

روشنفکران شامل حسن تقی‌زاده، میرزا ملکم‌خان، عبدالرحیم طالبوف، و آخوندزاده، حاملان ایده‌های نوگرایانه از غرب بودند. آنها با «نقد ساختار استبدادی و نظام فرهنگی سنتی»، به دموکراسی، قانون‌مداری، و ملی‌گرایی اعتقاد داشتند و آنها را، راه نجات ایران می‌دانستند. آنها با انتشار روزنامه‌هایی مانند صوراسرافیل (به سردبیری جهانگیرخان)، حب‌المتین (کلکته)، و قانون (میرزا ملکم‌خان) با ترویج ایده‌های قانون‌مداری و دموکراسی، نقش مهمی در «آگاهی‌بخشی عمومی» و ایجاد هم‌افزایی فرهنگی داشتند و با تشکیل انجمن‌های مخفی فضایی برای هماهنگی روشنفکران با روحانیون و تجار فراهم آوردند (آدمیت، ۱۳۵۵، ص ۱۲۴-۱۲۶). روشنفکران انجمن‌هایی مثل انجمن باغ میکده، انجمن ملی، و کمیته انقلابی را تشکیل دادند که فضایی برای هماهنگی با دیگر گروه‌ها (روحانیون و تجار) فراهم کرد (کسروی، ۱۳۹۸، ص ۱۴۳-۱۴۵).

روشنفکران در نگارش قانون اساسی و متمم آن مشارکت داشتند و ایده‌های پارلماناریسم را معرفی کردند. روشنفکران برای جلب حمایت روحانیون با همکاری استراتژیک، از تأکید بر سکولاریسم کامل عقب‌نشینی کردند. این همکاری در تحصن سفارت پرتانیا (۱۲۸۵)، که تقی‌زاده و بهبهانی در آن کنار هم بودند، نمونه‌ای از هم‌گرایی ایده‌های عدالت اسلامی و قانون‌مداری بود (آدمیت، ۱۳۵۵، ص ۱۸۹). به تعبیر آرچر، ائتلاف موقت عاملین نمونه‌ای از هم‌افزایی ضروری موقتی است که در سطح نظام‌مند فرهنگی ایده‌های ناسازگار، به دلیل منافع حیاتی مشترک در سطح اجتماعی-فرهنگی به‌طور موقت متحد می‌شوند و کنش جمعی قدرتمند پدید آوردند (آرچر، ۱۹۹۵، ص ۲۱۸). روشنفکران با روحانیون از طریق ایده‌های مشترک (مثل ملی‌گرایی و عدالت) و با تجار از طریق منافع مشترک (مثل کاهش انحصارهای خارجی) متحد شدند.

تجار با «تأمل خودمختار»، به دنبال منافع اقتصادی و کاهش نفوذ خارجی بودند. آنها ناسازگاری‌های

ساختار اقتصادی (مثل قرارداد رژی) و ساختار سیاسی (استبداد) را تشخیص داده و حمایت از مشروطه را هم‌راستا با اهداف خود یافتند. از منظر آرچر، کنش انسانی زمانی شکل می‌گیرد که عاملان با تأمل خودمختار، ناهماهنگی میان ساختارهای موجود و ایده‌های فرهنگی را دریابند و در نتیجه، در پیوند منافع ساختاری با افق‌های معنایی نو، به کنش‌هایی دست بزنند که مسیر تغییر اجتماعی را تعیین می‌کند. تجار با ارائه حمایت مالی، به انتشار روزنامه‌ها و سازماندهی جنبش کمک کردند و با مشارکت در اعتصابات و تحصن‌ها (مثل تحصن در سفارت بریتانیا در ۱۲۸۵) به مشروطه‌خواهان پیوستند. تجار با ارائه حمایت مالی، به انتشار روزنامه‌ها و سازماندهی جنبش کمک کردند. تجار با تأمل خودمختار به دنبال منافع اقتصادی و کاهش نفوذ خارجی بودند. آنها از ایده‌های مدرن (مثل قانون‌مداری) حمایت کردند؛ زیرا این ایده‌ها با منافعشان هم‌راستا بود. مشارکت آنها در تحصن‌ها (مثل تحصن در سفارت بریتانیا در ۱۲۸۵) نشان‌دهنده تأثیر نظام فرهنگی نوگرا بر کنش‌هایشان بود.

ایلات، به‌ویژه بختیاری‌ها، با «آگاهی تأملی ارتباطی»، تصمیمات خود را تحت تأثیر روابط گروهی و منافع سیاسی و اقتصادی اتخاذ کردند. آنها به دلیل هدف مشترک سرنگونی استبداد، به مشروطه پیوستند. بختیاری‌ها در فتح تهران (۱۲۸۸) نقش نظامی کلیدی داشتند و به مشروطه‌خواهان کمک کردند. آرچر کنش عاملی را مصداقی برای تغییر ساختار سیاسی بیان می‌کند. ایلات با روشنفکران و روحانیون از طریق هدف مشترک سرنگونی استبداد محمدعلی شاه متحد شدند. بختیاری‌ها با فراهم آوردن قدرت نظامی، در فتح تهران (۱۲۸۸) و خلع محمدعلی شاه نقش کلیدی ایفا کردند. ایلات از ایده‌های ملی‌گرایی و ضداستبدادی روشنفکران و روحانیون حمایت کردند تا نفوذ سیاسی کسب کنند (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ص ۹۴).

مردم عادی شامل دهقانان، کارگران و طبقات پایین با «تأمل شکسته» یا ناتوانی در تأمل مؤثر، نقش حاشیه‌ای‌تری داشتند. آنها بیشتر تحت تأثیر «بسیج فرهنگی» روحانیون (از طریق مساجد و فتاوا) و روشنفکران (از طریق روزنامه‌ها) در اعتراضات و تحصن‌ها شرکت کردند. اما کنش آنها بیشتر واکنشی و تحت هدایت نخبگان بود. برای مثال، تحصن در سفارت بریتانیا (۱۲۸۵) نقطه اوج این اتحاد بود؛ جایی که روحانیون، روشنفکران، و تجار با هدف تغییر استبداد ساختار سیاسی و تقویت نظام فرهنگی ملی‌گرایی و عدالت همکاری کردند. مردم عادی به‌عنوان بدنه جنبش، از ایده‌های عدالت و ملی‌گرایی

حمایت کردند؛ اما نقش آنها بیشتر واکنشی بود (آدمیت، ۱۳۵۵، ص ۱۹۲). آرچر تأکید دارد که اتحاد موقت نتیجه آگاهی تأملی کنشگران در برابر ناسازگاری‌های مشترک است.

به تعبیر آرچر، تغییر آغاز می‌شود نه از ساختار، نه از فرهنگ، بلکه از تعامل بین موقعیت‌های مسئله‌زا و عاملیت شروع می‌شود. وقتی ائتلاف بازاندیشی‌های ناهمگون به اوج رسید، مورفوژنز جزئی ایجاد می‌شود. آرچر این را «تعامل استراتژیک» می‌نامد؛ جایی که بازاندیشی‌های مختلف پروژه‌ای مشترک می‌سازند (آرچر، ۲۰۰۰، ص ۲۶۱).

پیامدها (T4): تکوین و ایستایی فرهنگی و ساختاری

انقلاب مشروطه ایران نمونه‌ای از اتحاد و ائتلاف موقت گروه‌های سنتی (روحانیون، ایلات) و مدرن (روشنفکران، تجار) در برابر ناسازگاری‌های ساختاری (استبداد، نفوذ خارجی) و فرهنگی (سنت در برابر تجدد) بود. آگاهی تأملی این گروه‌ها، که از فراتأمل (روحانیون و روشنفکران) تا تأمل خودمختار (تجار) و تأمل ارتباطی (ایلات) متغیر بود، به کنش‌های جمعی مانند تحصن و فتح تهران منجر شد و در نتیجه مورفوژنز ساختاری (تأسیس مجلس) و فرهنگی (نفوذ ایده‌های مدرن) به وقوع پیوست. باوجود این، مقاومت ساختارهای سنتی و اختلافات فرهنگی باعث شد که این تغییرات پایدار نشوند و مورفوستازیس فرهنگی و ساختاری رخ دهد.

مورفوژنز فرهنگی و ساختاری یا مورفوستازیس؟

نظریه آرچر با جداسازی تحلیلی ساختار و فرهنگ و تأکید بر آگاهی تأملی، چگونگی شکل‌گیری اتحاد عاملین و تأثیر آن بر انقلاب را روشن می‌کند. باوجود این، آرچر تأکید دارد که این اتحاد ممکن است موقت باشد. در انقلاب مشروطه، آنچه رخ داد بیش از آنکه «مورفوژنز ساختاری پایدار» باشد، نوعی «مورفوستازیس اصلاحی» بود؛ به این معنا که ساختار سلطنت از هم فروپاشید؛ بلکه با جذب دستاوردهای مشروطه، ظاهر قانونی و مشروطه‌خواهانه به خود گرفت؛ درحالی‌که منطق و سازوکارهای درونی آن همچنان استبدادی باقی ماند. سلطنت مطلقه تنها پوست‌اندازی کرد و به سلطنت استبدادی با پوشش مشروطه تبدیل شد؛ یعنی در سطح نهادی مجلس و قانون ایجاد شد؛ اما در سطح قدرت واقعی، همان تمرکز سنتی و سلسله‌مراتبی بازتولید شد.

در سطح فرهنگی-نظام‌مند، ایده‌های مشروطه همچون حاکمیت قانون، حقوق ملت، تفکیک قوا و شهروندی وارد فضای فکری ایران شد و به بخشی از گفتمان رسمی بدل شد؛ اما در سطح اجتماعی-فرهنگی هرگز به هنجار تثبیت‌شده و الگوی غالب تبدیل نشد. جامعه‌ای که هنوز در چهارچوب رعیت‌محوری، وفاداری‌های خویشاوندی و قبیله‌ای، روابط شخصی و ذهنیت پیشامدرن عمل می‌کرد، نتوانست این مفاهیم را درونی کند. نتیجه این شد که «قانون» بیشتر به ابزاری در دست نخبگان تبدیل شد تا یک قاعده عمومی و بی‌طرف، و مجلس نیز بدون پشتوانه فرهنگی و طبقاتی، نتوانست نقش محدودکننده سلطنت را ایفا کند.

ازسوی دیگر، عاملیت‌های مشروطه‌خواه که فاقد پشتوانه اجتماعی منسجم، نهادهای مدنی قوی و ذهنیت شهروندی بودند قادر به تثبیت دستاوردهای مورفوژنتیک نشدند و ساختارهای قدرت سنتی به بازتولید و مورفوستازیس خود ادامه دادند. در نتیجه، تغییرات صرفاً در سطح نهادی ظاهر شدند، اما در سطح اجتماعی-فرهنگی، ایستایی و تداوم نظم قدیم غالب ماند.

ائتلاف اولیه نیروهای مشروطه‌خواه (روحانیون، روشنفکران، تجار و ایالات) تنها در مرحله کنش جمعی اولیه موفق بود؛ مرحله‌ای که هدف آن صرفاً مقابله با استبداد و تحقق مطالبات فوری بود. این ائتلاف هرگز به یک «عاملیت جمعی پایدار» با برنامه مشترک و منسجم تبدیل نشد. تقابل بنیادین مشروعه و مشروطه، شریعت‌محوری و قانون‌گرایی سکولار، مانع شکل‌گیری ائتلاف ثانویه شد که آرچر آن را شرط تثبیت مورفوژنز می‌داند. در غیاب ایده فرهنگی مکمل و فراگیر، همگرایی سیاسی پس از پیروزی اولیه به سرعت فروپاشید.

در سطح ساختاری، فقدان طبقات بورژوازی مستقل، طبقه متوسط گسترده، سازمان‌های مدنی پایدار باعث شد نهادهای نوین مجلس و قانون اساسی بدون پشتیبان اجتماعی مؤثر باقی بمانند. اکثریت جامعه همچنان در قالب رعیت، ایالات و شبکه‌های خویشاوندی تعریف می‌شد و تجربه شهروندی یا مطالبه قانون‌محوری در آن نهادینه نشده بود. سلطنت به‌عنوان یک عامل ریشه‌دار و منسجم، خواص نواخته ساختاری جدید را خنثی کرد و منطق قدرت متمرکز خود را بازتولید نمود؛ به گونه‌ای که مجلس از یک نهاد محدودکننده به نهادی وابسته و تحت سیطره سلطنت تبدیل شد.

در سطح اجتماعی-فرهنگی نیز ذهنیت پیشامدرن و روابط شخصی‌گرا بر قواعد عام حقوقی چیره

ماند. از مدرنیته عمدتاً جنبه‌های شکلی آن (راه‌آهن، دانشگاه، پوشش غربی، تفکیک صوری قوا) جذب شد، نه محتوای آن (حقوق شهروندی، جامعه مدنی مستقل، فرهنگ مشارکتی). در نتیجه، ساختارها و فرهنگ سنتی با پوششی مدرن بازتولید شدند. احمد کسروی می‌نویسد: «مشروطه نه عدالت آورد، نه آزادی، نه قانون؛ تنها راه را برای استبدادی نوین هموار کرد» (۱۳۹۸، ص ۹۶۰).

بحث و نتیجه‌گیری

نظریه دیدگاه تلفیقی آرچر دارای کاربردی وسیع در نظریه فرهنگی است. نزد او فرهنگ به‌نوعی دارای نتایج و کارکردهای ملموسی در زندگی روزمره است که در حال حاضر می‌تواند به درک عمیق تغییرات فرهنگی و تکثر فرهنگی یاری رساند. آرچر فرهنگ، عاملیت و ساختار را ذاتاً متفاوت از یکدیگر می‌داند. او نظام فرهنگی را مجموعه‌ای از ایده‌ها، باورها، ارزش‌ها، و نظام‌های معنایی می‌داند که به‌صورت عینی در جامعه وجود دارند و با ساختارهای اجتماعی (نهادهای و روابط قدرت) و عامل انسانی (کنشگران با آگاهی تأملی) تعامل می‌کنند.

در انقلاب مشروطه، ابعاد فکری و فرهنگی نقش محوری در شکل‌گیری تحولات داشتند؛ زیرا ناسازگاری‌های فرهنگی بین سنت و تجدد، و همچنین تعامل این نظام فرهنگی با ساختارهای سیاسی و اجتماعی، کنشگران را به ایجاد تغییرات یا تثبیت وضعیت موجود واداشت. در این روند، آرچر تأکید می‌کند که تعاملات فرهنگی و اجتماعی، به‌طور مداوم موجب تغییرات و بازتولید الگوهای فرهنگی می‌شوند. باوجوداین، یکی از محدودیت‌های نظریه آرچر این است که به‌صراحت مشخص نمی‌کند کدام دسته از کنشگران -مانند سیاسیون، اقتصاددانان یا ایدئولوگ‌ها- بیشترین تأثیر را در این تغییرات داشته‌اند. این خلأ می‌تواند به ما کمک کند تا در تحلیل دقیق‌تر انقلاب مشروطه، بر نقش و اهمیت این گروه‌های مختلف تأکید کنیم.

درواقع، آرچر با طرح دوگانه‌انگاری تحلیلی، ابزاری به دست می‌دهد تا در تحلیل تاریخی و اجتماعی هر جنبش اجتماعی سیاسی، در هر برهه به نقش عامل و ساختار جداگانه توجه شود. از آن مهم‌تر با پیش کشیدن مبحث تاریخ‌مندی فرد و جامعه، عاملیت و ساختار، دریچه و منظری نو و راهگشا در مبحث علمی گشوده است. اما او نتوانسته است چرایی شدت و ضعف عاملیت و اراده تغییر ساختار

فرهنگی را در زمان‌ها و افراد مختلف، به‌درستی توجیه کند. به باور او در برخی زمان‌ها ساختارها آن‌قدر قوی می‌شوند که بر بزرگ‌ترین اراده‌های آزاد بشری فائق می‌آیند و آن‌قدر هژمونی می‌شوند که بر تمامی آگاهی‌ها سیطره می‌یابند و همگان را منقاد خود می‌کنند و در خدمت بازتولید خود به کار می‌گیرند و چه‌بسا در زمانی آن‌قدر ضعیف می‌شوند که با اندک جنبش‌های اجتماعی سراسر سرنگون می‌شوند. اینکه چه می‌شود افراد یا گروه‌ها، قدرت فراتاریخی بیشتری برای گذر از آگاهی‌ها و امکانات محدود اعطایی ساختارها را داشته و با شکافتن سقف محدودکننده بشر یعنی ساخت‌های اجتماعی و تاریخی، در تاریخ تغییری ایجاد کرده‌اند و دیگران چنین قدرتی نداشته‌اند، محل نقد صاحب‌نظران است.

نقد دیگر بر رهیافت آرچر این است که به دقت ابعاد و انواع فرهنگ را مشخص نکرده و صرفاً در بررسی مفهوم فرهنگ به باور و افکار مسلط بیشتر بسنده کرده و جزئیات آن را برای مخاطبان توضیح نداده است. آرچر فهم مناسبی از نحوه عملکرد کارگزاران انسانی در تغییر و تحول ساختارهای فرهنگی و اجتماعی به دست می‌دهد و توصیحات مناسبی از تغییر و تحولات را ترسیم می‌کند؛ ولی به این امر نمی‌پردازد کدام کارگزاران (سیاسی، اقتصادی، تکنوکرات‌ها، ایدئولوگ‌ها و...) در این تغییرات از بیشترین تأثیرگذاری برخوردارند. او به دقت وارد این مباحث نمی‌شود و تحلیل دقیقی در این زمینه ارائه نمی‌کند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن، ترجمه ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۵). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: ناشر پیام زبان.
- پارکر، جان (۱۳۸۶). ساخت‌یابی، ترجمه حسین قاضیان. تهران: نشر نی.
- پیروز، مجید (۱۳۹۷). نقش نیروهای اجتماعی در انقلاب مشروطه و وقایع پس از آن، فصلنامه سیاست، ۵ (۱۷)، ۴۳-۶۳.
- فاضلی، محمد، واشتیاقی، معصومه (۱۳۹۲). رویکرد ساختاری - نهادی به بن‌بست مجالس مشروطه در ایران. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۸ (۳)، ۳۷-۶۸.
- فرهنگد، مهناز (۱۴۰۱). فرهنگ در رویکرد جامعه‌شناسان معاصر. یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- کسروی، احمد (۱۳۹۸). تاریخ مشروطه ایران. تهران: نشر هرمس.

Reference

- Abrahamian, E. (2010). A history of modern Iran (E. Fattahi, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Adamiyat, F. (1976). Ideology of the constitutional movement of Iran. Tehran: Payam Zaban Publisher. [In Persian].
- Archer, M. S. (1995). Culture and agency: The place of culture in social theory. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (1996). Culture and agency: The place of culture in social theory. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511557668>.
- Archer, M. S. (2000). Being human: The problem of agency. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511488733>.
- Archer, M. S. (2012). The reflexive imperative in late modernity. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139108058>.
- Bano, S. (2015). Norms contestation: Insights from morphogenesis theory. *The Korean Journal of International Studies*, 13(1), 1-20. <https://doi.org/10.14731/kjis.2015.04.13.1.1>.
- Case, J. M. (2015). A social realist perspective on student learning in higher education: The morphogenesis of agency. *Higher Education Research & Development*, 34(5), 841-852. <https://doi.org/10.1080/07294360.2015.1011095>.

- Farahmand, M. (2022). Culture in the approach of contemporary sociologists. Yazd: Yazd University Press. [In Persian]. <https://www.yazduni.ac.ir/fa/book/212>.
- Fazeli, M., & Ishtiahi, M. (2013). A structural-institutional approach to deadlock of constitutional parliaments in Iran. *Journal of Political Science Association*, 8(3), 37–68. [In Persian].
- Golob, T., & Makarovič, M. (2019). Reflexivity and structural positions: The effects of generation, gender and education. *Social Sciences*, 8(9), 248. <https://doi.org/10.3390/socsci8090248>.
- Johnson, D. P. (2008). Contemporary sociological theory. New York, NY: Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-0-387-76522-8>.
- Kasravi, A. (2019). History of the Iranian constitutional revolution. Tehran: Hermes Publishing. [In Persian]. <https://www.gisoom.com/book/1961830/>.
- MUTCH, A. (2004). Constraints on the Internal Conversation: Margaret Archer and the Structural Shaping of Thought. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34(4), 429–445. Portico. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2004.00257.x>.
- Parker, J. (2007). Structuration (H. Ghazian, Trans.). Tehran: Ney Publishing House. [In Persian]. <https://nashrenay.com/product>.
- Pirouz, M. (2018). The role of social forces in the constitutional revolution and its aftermath. *Faslname-ye Siasat*, 5(17), 43–63. [In Persian]. <https://www.ensani.ir/fa/article/380599>.
- Porpora, D. V. (2013). Morphogenesis and social change. In *Social morphogenesis* (pp. 25–37). https://doi.org/10.1007/978-94-007-6128-5_2.
- Zeuner, L. (1999). Margaret Archer on structural and cultural morphogenesis. *Acta Sociologica*, 42(1), 79–86. <https://doi.org/10.1080/00016999950079961>.
- Zeuner, L. (2001). Theory of culture. *Cultural Dynamics*, 13(1), 92–116. <https://doi.org/10.1177/092137400101300105>.